

**Oponentský posudek
na disertační práci Michala Horáčka
*Habitus hazardního hráče***

Etnografická rekonstrukce radikální alternativy v období reálného socialismu

Předkládaná disertační práce má poněkud složitou strukturu. Jednu linii tvoří *Příběh zevnitř*, yv podstatě beletristicky koncipovaný záznam autorových vzpomínek na tři dny května 1972, kdy „jako /hráčský/ učeň mohl sledovat velké chvíle svého guru“, a je doplněn *Ouverturou* a závěrem. Druhou linií je pak *Příběh zvenčí*, sestávají se z třinácti kapitol věnovaných analýze jednotlivých stránek hráčského světa. Obě linie se prolínají a jsou doplněny fotografickou přílohou, Lexikonem sázkařského argotu a bibliografií.

Svůj posudek (možná lépe komentář) člením do tří bloků. V prvním se budu věnovat některým metodologickým souvislostem práce, v druhém pak otázce historického začlenění popisovaných a rozebíraných událostí, třetí věnuji dílčím otázkám analýzy světa hazardních hráčů, které mne během čtení přepadaly. Předem musím upozornit na jedno (nevím jak důležité) omezení svého přístupu: nejsem etnograf a s tímto oborem jsem se ani nedostal do bližšího kontaktu. Na druhé straně jsem během čtení textu zjistil, že autor také velmi často překračuje jeho hranice a že můj pohled sociologa, který se věnoval kvalitativnímu výzkumu, není jeho badatelskému pojetí nijak zásadně vzdálen.

Blok první: Autor se na mnoha místech přidává k oprávněné kritice některých postupů. Například proti konceptu zúčastněného pozorování se příklání ke konceptu pozorující účasti. Tomu plně odpovídá vstup autobiografických dat do výzkumu, tedy celku zkušeností, získaných dispozic, osobních orientací, postojů atd. Autor, který vystupuje jako bývalý aktér, tedy *ex post facto* vytváří zdroj informací, které re/produkuje a následně zpracovává v podobě odborné studie. Jde o přístup k výzkumu i psaní, který je založen na záznamu, popisu a systematické analýze osobních zkušeností s cílem pochopit zkušenosti skupinové či kulturní. Zařadil bych tedy předkládanou práci do kontextu *autoetnografie*, postupu (či oboru), ve kterém se autor ocitá v podvojně roli *insidera* a *outsidera*. Sám pak píše o aktérském *involment* a *detachment*.

S tím souvisí několik problémů. První se týká autobiografických aspektů práce. Autobiografie je retroaktivní a selektivní záznam minulých dějů, filtrovaný osobní zkušeností. Je to specifický dokument, o jehož podobě rozhoduje také cíl (publikovat, obhajovat něco, osvětlit nějaké události atd.). Zde je autobiografický záznam („pohled zevnitř“) koncipován jako *paralelní* součást odborné (disertační) práce, jako datový pramen a zároveň výpověď o světě, který je předmětem zkoumání. To je poněkud riskantní, protože tento postup nevylučuje možnost přizpůsobovat tuto pramennou výpověď analytickému výkladu. Každé vyprávění (zde *Příběh zevnitř*) je závislý na perspektivě, kterou mu dává jeho autor. Z určitých událostí se dělají fakta, o jejichž výběru rozhoduje účel vyprávění. Vzniká tak otázka, nakolik se příběh o tom, co se v minulosti událo, poskládal v hlavě vypravěče v návaznosti na jeho etnografické zkoumání. Na to naráží autor na straně 31. Tím zdaleka není řečeno, že by šlo o fikci, stále jde o svět, ve kterém žil a jehož podoby s odstupem reprodukuje. V diskusích autoetnografů, ale i autobiografických sociologů, se *vzájemnému* ovlivňování konstrukcí „reálného světa“ a odborných interpretací, využívajících plně různých teorií a zprostředkovaných poznatků, věnuje soustavná pozornost. Autor se do tohoto proudu plně zapojil. Například upozorňuje na slabinu mnoha výzkumů chování příslušníků „cizí populace“ (od Meadové po Geertze), do nichž autoři své vkládali předpoklady, očekávání, zkušenosti, předsudky atd. Je třeba se ptát, zda toto riziko nehrozí i jemu, byť v jiné podobě. Z některých pasáží jeho autobiografického textu lze docela snadno odvodit, že ho psal z pozice jiné „kultury“, než o které píše. Uvádí například, že musel „činit z osobního deníku „terénní

deník“ zpětně – podle toho, jak vehementně se některé ze zkušeností hlásily o svou etnografickou relevanci a nabízely se k analýze, a tak i k cestě na papír této studie.“ (s. 31) Lze se pak ptát, nakolik do obrazu oné doby (jaro 1972), ale i svého tehdejšího chování, vkládá pozdější přibližně dvacetileté zkušenosti, ale také postoje generované v období „polistopadovém“ a nakolik jsou ovlivněny nároky badatelské práce, k níž přistupuje s odstupem dalších mnoha let. Ze sumy svého „předvědeckého“ vědění koncipoval vše, co pokládal za důležité, aby dosáhl věrného obrazu. Ale obrazu, který už je zasažen jeho sociálním i epistemologickým zlomem.

Jen na okraj bych rád poznamenal, že v autoetnografických i auto/biograficky orientovaných sociologických studiích se často setkáváme s úlohou *epifanie*, tedy událostí, které mívají mimořádný, někdy rozhodující vliv na trajektorii osobního života. Epifanie jako události mimořádné intenzity s dlouhodobým efektem se pak stávají bodem, který generuje a také potvrzuje interpretaci následných událostí. Ve sledovaném případě bychom mohli identifikovat nejméně tři takové události (nástup normalizace a jeho vliv na autorovo rozhodnutí opustit studia, setkání s autorovým guru Kožíškem a zhroucení socialismu). Ta prostřední pak je pro vlastní analýzy využita daleko nejsilněji, obě zbývající tvoří spíše implicitní zázemí obrazů doby.

Druhý okruh otázek je spojen s onou třetinou textu, která je vyplněna *Příběhem zevnitř*. Víme, že paměť je omylná, nepřesná, že o událostech nelze svědčit či referovat jazykem, který by cítěné a žité události přesně reprezentoval, a víme, že lidé o tom, co se událo, nevyprávějí stejně. Člověk může napsat více a docela rozdílných svých autobiografií. Riziko zacházení s individuální zkušeností se výrazně projevuje v chvílích, kdy se stává zdrojem výpovědi o skupinové kultuře. To vše není nic nového. A také to zde ponechávám stranou, i když jde o metodologicky velmi inspirativní půdu. Za pozornost však stojí využití estetických (beletristických) a evokativních postupů, kterými je čtenář této práce uváděn do hráčského světa. Zdá se být výhodou (narativní) etnografie, že připouští tento způsob prezentace jako součást (dokonce relativně samostatnou) odborného textu. Evokace osobní (či skupinové) zkušenosti v podobě příběhu je nesporně čtenářsky působivá. V jistém smyslu může být hotovým dílem. Přiznám se však, že mně osobně dvojí způsob čtení činil značné potíže. Nejsilněji jsem to cítil tam, kde byl do odborného textu vkládán hráčský argot. Holt nejsem dotčen etnografií. I když souhlasím s autorem, že bez tohoto datového podkladu by hrozila čirá spekulace, přímé včlenění kapitol *Příběhu zevnitř* do práce nepovažuji za bezproblémové. Nejsilněji jsem si to uvědomoval v části mezi stranou 178-201.

Třetí poznámka: Podle autora „*hráč volil radikální alternativu: životem na hře se podle svého přesvědčení z širšího kontextu vyvázal*“ (s. 103). Zaujalo mne sousloví „podle svého přesvědčení“. Autor zdůrazňuje: „*jsem přesvědčený, že spíš než tím, co hráči říkají, je smysluplnější zabývat se tím, jak jednají*“ (s. 88). Jenže na několika místech právě to, co říkají, osvětluje jejich jednání (hráč nechce dát nepatrnou sumu „za blbost“ – borovičku pro manželku, žárovku do chodby). Teprve díky tomu můžeme pochopit jeho vztah k penězům – jednomu z ústředních témat analýz. Vztah mezi jednáním hráčů a jejich verbální (symbolickou) komunikací by byla přímo lahůdkou pro stoupence symbolického interakcionalismu. Podobná otázka se týká třeba autorova zjištění, podle něhož hráči „*konají v přesvědčení*“ (s. 232), že práce zotročuje (tedy nejen práce za/pro socialismu). Nejde o autorovy spekulace? Nebo o projekci postojů (přesvědčení) samotného autora, jejich přenos na ostatní. Tomu by napovídalo autorovo osobní vyznání, že „*vysmát se práci pro socialismus jsem považoval nejen za morální, ale zároveň i za výraz duševního zdraví*“ (s. 204). Jenže o jejich přesvědčení, že se vyvazují z širšího kontextu, jsem žádný datový podklad nenašel. V těchto a podobných případech by se dalo také uvažovat o existenci hodnotových preferencí, postojů, které jsou příznačné pro mnohé marginální skupiny, stavící se svým životem proti funkčně racionálnímu (ale i ideovému) světu majority.

Blok druhý: Práce hned v názvu lokalizuje předmět (hráčský svět) do „období reálného socialismu“. A tím, že ho prezentuje jako „radikální alternativu“, připisuje tomuto období pro analýzu zásadní úlohu. I když autor zdůrazňuje, že volí etnografický, nikoli historiografický přístup, neznamená to, že se výsledek nestává součástí právě historického vědění.

Hned na začátku autor popisuje pražské ulice v květnu 1972. Je v předvečer státního svátku, takže některé obrazy (agitační hesla, vlajková výzdoba apod.) jsou tím určeny. (Je třeba poznamenat, že *Příběh zevnitř* se odehrává v pátek a následujícím víkendu – a soboty již nebyly pracovní. Jde tedy primárně o záznam víkendového hráčského světa, což nemusí být podružné. Na jednom místě se jen tak mimochodem dovíme, že jenom v pondělí se nic nedělo.) V dalších částech se pak k podobným popisům vrací (např. str. 33 an.). Přidávají se rezivějící rolety, špinavé chodníky, opadávající fasády, zpožděné vlaky a autobusy - něco, co otravovalo, co nevyzývalo k oslavě, ale ke lhostejnosti, co znechucovalo, a zároveň tvořilo scénu žité každodennosti. Jenže to nebyl specifický rys pouze onoho období, lidé v podobném, byť různě modifikovaném prostředí žili již desetiletí. Po čtyřiceti letech nad tím kroutíme nevěřícně hlavou, nebo se tomu hořce smějeme (trochu jinak, než současné záplavě reklam na ženské vložky, levnou dovolenou, zprávám o korupčních skandálech, podvedených klientech...). Obrazy této scény, tedy jejich rekonstrukce, jsou dnes u nás běžné, populární a opakují se v mnoha podobách (publicistických, filmových, vzpomínkových atd.) s víceméně jasnou významovou intencí. Autor k nim nepřistupuje s kritickým odstupem, ale spíše jim mechanicky propadá, což někdy ústí do nic neříkajících frází, nebo dokonce zavádějících charakteristik. Příklad: Na str. 35 čteme, že lidé dodržovali sice úředně stanovenou délku pracovního dne, „*Kožíšek však, na rozdíl od mnoha ostatních pracujících, nadto i skutečně pracoval*“. Nepracoval „na rozdíl od ostatních“, ale jako oni, vždyť si také na hodinku zdříml, což by „*i jeho nadřazení považovali za pochopitelné a tolerovatelné*“, „četl“ Rudé právo (proč *ostentativně?*), patřil mezi „naše nejlepší pracovníky“, jeho jméno se objevovalo na nástěnkách atp. Nebo v pasáži *Štára* čteme o setkání buka („*nechutně servilního*“) s policajtem, aby se záhy opět proměnil „*v sebevědomého, vtipného Hašileho*“. Jenže v autorově interpretaci, podle níž chtěl Hašile zabránit odkrytí své identity buka, chybí druhá stránka, totiž že takto pokorně se vůči policajtům u nás chovala naprostá většina lidí. V těchto případech nejde tedy pouze o beletristickou licenci. Autor svým postupem konstruuje situaci, v níž mezi světem hráčů a světem „normálním“ zela propast. Jenže hráči vystupují tam i zde, a v mnoha směrech ctí pravidla obou světů. Lze skutečně jednoznačně přistoupit na to, že pouze v hráčském světě se chovají autenticky? Autor přiznává, že o „normálním“ životě hráčů skoro nic neví. Dokonce je na Kožíškově pohřbu zaskočen přítomností ženy, která mu zřejmě byla blízká. („*Zdálo se mi zvláštní, že se do Kožíškova života vešel nějaký trvalý, 'normální' vztah.*“)

Sklon autora k jisté adoraci či dokonce heroizaci „jeho“ hráčského společenství mi vůbec nevádí, dokonce je sympatická a v žánru tohoto typu běžná, neboť vypovídá o jistém emocionálním zaujetí. Protože však jeho referenčním prostředím je „reálný socialismus“, hrozí, že i vůči této straně se projeví určitá (opačná, byť pochopitelná) zaujatost, vedoucí k simplifikacím. Uvedu dva příklady: V pasáži *Vnitřní emigrace* se píše o víkendovém vyliďňování metropole, z nichž lidé unikali, aby se vymanili „*z mocných a napohled inertních strukturálních sil, ustavených „normalizačním“ režimem*“. Sám jsem tuto interpretaci používal, podobně jako jiní, dnes se mi začíná jevit jako příliš jednostranná – nejde jen o únik z metropole, každé větší město zná něco podobného. Je to dáno také: rychlou urbanizací, stěhováním do měst a odchodem z vesnic, z prostředí, které však lidem chybí. Alespoň na víkendy jdou z panelákových sídlišť pryč. Navíc: Ten trend začal již v 60. letech, pak se zrychlil také díky tomu, že chaty a chalupy byly cenově dostupnější, že rostla délka

rekreačního času (postupné rušení pracovních začalo v roce 1964 a k zavedení pětidenního pracovního týdne došlo v roce 1969) atd. Jinde autor odsuzuje „*práci pro socialismus*“, které se dopouštějí jen „*darební a šílení*“. Jednak mezi tyto darebné jistě patřili i lemplové, lenoši či flákači. A zároveň pracovat (pocitivě) *za* socialismu je něco jiného než pracovat *pro* socialismus. Na jiném místě (str. 103) staví proti těm, kteří si prostředky k životu zajišťují „*práci pro systém*“ s „*morálně odsouzeníhodnou konsekvencí podpory okupačního totalitářského režimu*“, ty, kteří spoléhají hlavně na šedou ekonomiku. Autor dává přednost výkladu založenému spíše na opozici „*bud’ – nebo*“ než na principu „*tak i tak*“.

Přechod k třetímu blok (od socialismu k hráčskému světu) tvoří otázka, je v podstatě kapitola *Různé a podobné v hráčských světech*.

Třetí blok se týká ústředního tématu. Hra, účast *na hře* (abych použil argotové vazby) je jednak předmětem popisu, rozborů a interpretací, jednak filtrem, přes který se pod autorovým vedením díváme na celek světa. Hlavním tematickým vzorcem se stává jasné oddělování hráčského a ostatního („normálního“) světa. V tom hráčském se hráči chovali „skutečně svobodně“, přičemž ona svoboda znamenala oproštěnost od pravidel a okolností vnějšího světa, oficiálního, rodinného, občanského atd. Absence mnoha měřítek vnějšího světa (hezky je to vidět v pasážích o sociální struktuře hráčského seskupení) byla doplňována vlastními pravidly (včetně sázkařské etiky). A v této linii je možno pokračovat, neboť autor sleduje jednotlivá zákoutí hráčského chování a s cenným nadhledem se obvykle úspěšně pouští do osvětlování nejen jejich podoby, nýbrž i do konfrontací a většinou úspěšné kritiky postupů a závěrů řady autorit.

Zastavím se krátce jen u několika míst, která ve mně vyvolala pochyby. Společensví hazardních hráčů se vyznačovalo značnou uzavřeností, což je příznačné pro mnohé marginální skupiny. Tvořili specifickou sociální (povýtce mužskou) síť, vyznačující se vlastním jazykem i konspiračním chováním. Každá sociální síť se díky samoorganizačním mechanismům velmi obtížně zvnějšku kontroluje. A protože se v tomto společensví pohybovali z hlediska režimu i „pochybné existence“ (naznačují to zmínky o tom, jak někteří, třeba *šmečkaři*, získávali peníze, jak se podíleli na černém trhu, jaký měli původ či minulost apod.), vynořuje se přirozeně otázka, zda nebylo – navzdory zrušení speciálního policejního oddělení – sledováno ze strany StB, zda mezi ně nenadsadila své informátory. Buď tedy byli po celou dobu panování reálného socialismu nezajímaví (i když se v něm točily slušné peníze), nebo se o tom nic neví.

Autor věnuje značnou pozornost vztahu hry, hazardní hry, sázkaření, komercializaci hazardu, profesionálnímu hráčství a gamblerství, a je v tom velmi úspěšný. Na s. 232 čteme: „*V kontextu funkcionální racionality (tedy jak v „reálném socialismu“, tak v kapitalismu) je ovšem svět hazardní hry se svou zřetelnou distancí od „konvenční sociální odpovědnosti“ vždycky alternativou vůči stavajcímu environmentu.*“ V sociologické literatuře se v této souvislosti mluví o sociální deviaci, k níž moralisté přičinili deviaci morální a (někteří) psychiatři deviaci psychickou (včetně zařazení do seznamu diagnóz). Zaujetí hrou, její násilí (je „*bičem, kterým nám práská nad hlavou*“, s. 153) nad hráčem, který je v jejím vleku, je nejen zdrojem *závrati*, ale i závislosti – tedy ne-svobody. Domnívám se, že by bylo přínosem přesněji či diferencovaněji odlišit patologickou závislost od samotného hazardu jako všudypřítomnému koření lidského života.

Každá hra je víc než hrou, je vážnou věcí. U hazardní hry jsou měřítkem vážnosti peníze, a to „*nikoli malé či zanedbatelné*“. Nejsou jen cílem a nástrojem, ale komunikačním médiem ve světě hráčů, jsou součástí jejich osobnostní charakteristiky. Sleduje se spíše „*výše finanční částky ve hře*“, než „*herní kompetence soupeřů*“ (s. 57). Ale jsou to jiné peníze než v mimoherním světě. Jenže z kontextu dalších analýz plyne, že ani ne tak *výše*, ale sociální, někdy dokonce situační signifikace je pro jejich postavení v různých prostředích.

Ještě poznámka, která se tak trochu týká vztahu mezi v podstatě univerzálními rysy hazardní hry a jejich podobami kulturně specifickými. V tomto případě by specifikem mohlo být prostředí Československa (Prahy) v době normalizace. V části o herním průmyslu autor úvodem cituje Rogera Calloise, jehož „*fantazie o socialismu...pojmenovávají vcelku výstižně základní ideály kapitalismu*“ (s. 230) - tedy význam práce, zásluh a kompetence pro sociální status a uplatnění spravedlnosti. Callois citovanou knihu napsal v roce 1958, v době sice po Stalinově smrti a odhalení „kultu osobnosti“, kdy však mnoho západních intelektuálů nadále vyznávalo komunismus. Zásada „výkonové společnosti“ a odměn podle zásluh byla jako ideál společná oběma světům. V tomtéž roce vydal Michael Young svou knihu *Rise of the Meritocracy*, v níž tyto principy dovádí *ad absurdum*, aby dokázal, že mohou rodit ještě větší nerovnosti a nespravedlnosti. Meritokracie však není jednostranně propojena s kultem pracovního výkonu, ospravedlňuje také talent a jiné „nezasloužené“ dispozice jedince jako zdroje jeho úspěchu. Proto se v průběhu 60. let tolik v sociálních vědách diskutovalo o úloze askriptivních a získaných (výkonových) předpokladů sociálního postavení. Hazardní hra se z tohoto paradigmatu vymyká, a proto je možno v ní spatřovat radikální alternativu. Autor ovšem tu radikálnost spatřuje i v jiných polohách, třeba v již zmíněné „*distanci od 'konvenční sociální odpovědnosti'*“ nebo v tom, že na rozdíl od chování lidí v normálním životě svět hazardní hry „*vsází na zázrak*“ (s. 176). A tak se tato radikální alternativnost v podmínkách každé moderní společnosti a období reálného socialismu (tedy referenčního pole autorem sledovaných aktérů) neustále prolínají. Věnovat se etnografickému studiu její podoby v době reálného socialismu by nemělo vést k přílišnému přecenění úlohy právě tohoto režimu.

Závěr: Situace, kdy se ze středu určitého relativně uzavřeného a výjimečného společenství vynoří její etnograf, je zcela výjimečná. Z tohoto šťastného spojení aktéra a badatele pak nemůže než vzejít výjimečná práce. To komplikuje pozici oponenta, který – jako v mém případě – musí čelit výzvě přesahující jeho připravenost. Při četbě mnohých kapitol či pasáží mi nezbývalo než přitakat. V nejednom případě obdivně, třeba v části o kauzalitě a synchronicitě. Ve svém posudku jsem se nemohl dotknout všech míst, která ve mně vyvolávala tak trochu rozpaky nebo potřebu podívat se na ně i z jiného hlediska (třeba vztahu jména a přezdívky či aplikace Bourdieuova konceptu habitu), většinou se však jednalo o věci podružné. Také ponechávám stranou maličkosti (špatně psané jméno Nietzscheho, nepřesný citát z Goffmana na straně 172, nápadně časté citace z druhé ruky aj.). Co pak disertační práci přidalo na kvalitě je autorův jazyk – číst ji bylo potěšením.

Proto doporučuji disertační práci přijmout, vysoce ohodnotit a doporučit k případnému publikování.

Praha, 28. 8. 2011

Prof. Josef Alan